

Türkistan'daki Türk Esirleri Faaliyeti

Activities of Turkish Prisoners in Turkestan

Asadullo Khasanov¹

Öz

Savaşların kurbansız gerçekleşmeyeceği tarih sayfalarında defalarca kanıtlanmıştır. Bu bağlamda, Birinci Dünya Savaşı hem büyük can kayıplarına yol açmış hem de insanlığın dünya görüşünü kökten değiştiren dönüm noktalarından biri olmuştur. Savaşın nedenleri arasında siyasi ve ekonomik çıkar çatışmaları, askerî hazırlıklar gibi pek çok etken yer almaktadır. Bu çerçevede, savaş esirleri meselesi de tarih araştırmalarında üzerinde durulması gereken önemli başlıklardan biridir. Yaklaşık kırk ülkenin dâhil olduğu Birinci Dünya Savaşı sürecinde Osmanlı ve Rusya İmparatorlukları arasında gerçekleşen askerî hareketler ve bunların sonuçları üzerine birçok araştırma yapılmıştır ve bu çalışmalar günümüzde de sürdürülmektedir. Çağımızda yaşanan bölgesel çatışmaların yol açtığı insani krizler, bu konunun güncelliğini ve önemini koruduğunu göstermektedir. Bu çalışma, özellikle Rusya İmparatorluğu'nda savaş esiri olarak bulunan Türk askerlerinin yaşam koşulları, onlara yönelik hukuki ve toplumsal yaklaşımlar, 1917 Devrimi ile birlikte yaşanan siyasi dönüşümün esirlerin hayatındaki etkileri, esirlerin Türkistan'a geliş sebepleri ve bu bölgedeki siyasi, sosyal ve kültürel yaşama katılımları gibi konuları ele almayı amaçlamaktadır. Ayrıca, esirlerin vatanlarına dönüş süreçleri de incelenecektir.

Çalışma, çeşitli arşiv belgeleri, dönem basını, hatıratlar ve diğer yazılı kaynaklar temelinde yapılacak karşılaştırmalı analizle iki bölüm hâlinde sunulacaktır.

Anahtar kelimeler: Esirler, Türkistan, Millî Okullar, İttihat ve Terakki, Göç Komisyonu

ABSTRACT

Wars inevitably produce victims, and the First World War, in addition to causing massive human losses, marked a major turning point in humanity's worldview. Its causes included political and economic interests, military preparations, and other factors, within which the issue of prisoners of war emerges as a significant subject for historical inquiry. Involving nearly forty nations, the war has been extensively studied, particularly the military operations between the Ottoman and Russian Empires. Contemporary conflicts and their humanitarian consequences underscore the ongoing relevance of this topic. This study examines the experiences of Turkish soldiers held as prisoners in the Russian Empire, including legal and societal attitudes toward them, the effects of the 1917 Revolution, subsequent political changes, their migration to Turkestan, and their

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Asadullo Khasanov (xxxxx),
Özbekistan Bilimler Akademisi, Tarih Enstitüsü,
Yeni Çağ Bölümü, Özbekistan
E-posta: xasanovasadullo7@gmail.com
ORCID: 0009-0005-1161-3915

Başvuru/Submitted: 06.03.2025

Revizyon Talebi/Revision Requested:
20.05.2025

Son Revizyon/Last Revision Received:
29.05.2025

Kabul/Accepted: 21.08.2025

Atıf/Citation: Khasanov, A. Activities of Turkish prisoners in Turkestan. *Avrasya İncelemeleri Dergisi - Journal of Eurasian Inquiries* 14, 2 (2025): 283-302.
<https://doi.org/10.26650/jes.2025.1652916>

participation in the region's political, social, and cultural life. It also addresses their repatriation. The research is structured in two parts and draws on archival documents, periodicals, memoirs, and other written sources in comparative analysis.

Keywords: prisoners, Turkestan, national schools, Ittihat and Terakki (Unity and progress), Migration Commission

EXTENDED ABSTRACT

History shows that wars always come with casualties. The First World War was one of the most significant events in human history, causing immense losses and fundamentally reshaping international relations. The political, economic, and military factors behind the war were driven by the interests of more than 40 participating states. However, it is no secret that the conflict stemmed from the struggle for global dominance among rapidly growing European powers such as Great Britain, France, and Germany, with Ottoman territories seen as spoils of war. As a result, Great Britain, France, and the United States emerged as the primary beneficiaries, while the Ottoman Empire suffered the greatest losses.

At the same time, while wars may have victors and the defeated, no people truly win in war. In this context, the fate of prisoners of war remains a matter of particular importance.

Numerous studies have been conducted—and continue to be undertaken—on the military conflicts between the Ottoman and Russian Empires during the First World War and their consequences. The ongoing regional conflicts and their adverse effects demonstrate that the topic remains highly relevant. Several important issues have yet to be thoroughly explored, including the lives of Turkish prisoners in the Russian Empire, their rights, the government's stance towards them, the attitude of the Muslim Turkish population, the impact of political upheavals on their fate, and the transformations in their lives during the revolution. Additionally, key aspects such as the reasons behind the transfer of Turkish prisoners to Turkestan, their involvement in its political, social, and cultural life, and their eventual return to their homeland remain under-researched. This lack of comprehensive study is largely due to several factors, including restricted access to archival documents, the limited availability of sources, and the fact that much of the research by Turkish scholars in this field has primarily focused on the activities of Enver Pasha.

During the First World War, Turkestan was a colonial region within the Russian Empire. Although local populations were included in the lower levels of administration, all key levers of power remained firmly under Russian control, relying heavily on military force. The war further exacerbated the region's challenges, as Turkestan's resources were increasingly exploited to fund the war effort. Agricultural production was fully mobilized for military needs, worsening the already dire economic conditions. In addition to economic hardships, discriminatory policies were enforced to suppress national customs and traditions. For example,

Turkestanis were required to stand and bow their heads when Russian officials passed by, and they were prohibited from wearing their traditional clothing on streets where Russians lived. By the time Turkish prisoners of war arrived, Turkestan was already suffering from severe political instability, economic decline, and famine.

The shift in Russia's political regime played a crucial role in the release of Turkish prisoners. The February Revolution of 1917 granted them freedom of movement, enabling them to traverse Russia's vast territories and return home. Given the geopolitical landscape, Turkestan provided the safest route back to Turkey. As power structures collapsed amidst political upheavals, Ottoman military personnel entering the region were able to move freely. The positive reception of Turkish prisoners by the people of Turkestan was significantly influenced by local intellectuals and community leaders.

The Ottoman Empire had long served as an inspiration for the development of Jadidism—an ideological reform movement among Muslims in the Russian Empire that emerged in the late 19th century. For Turkestan's Jadids, Ottoman Turkish prisoners represented ideological allies, while religious scholars regarded them as “people of the caliph.”

Following the October Revolution of 1917, the Soviet government introduced cultural freedoms for the local population, increasing the demand for specialists in education. Many Ottoman prisoners, who were well-educated officers, became involved in the region's educational system. However, their role extended beyond teaching; they also sought to cultivate a sense of national identity and resistance. Their objectives included training individuals with a strong national consciousness, transferring political power to the Turkestanis, and laying the groundwork for a national army. This period saw a growing resistance to Bolshevik rule, which had inflicted both material and spiritual harm on the people of Turkestan. Ottoman prisoners played a pivotal role in consolidating the independence movement, later labeled as the “Basmachi” movement in Soviet historiography. In summary, this article explores several key aspects: the forced internment of Ottoman prisoners in camps across Russia, violations of treaties regarding prisoners' rights, the motivations behind their escape, the role of political shifts in facilitating their flight, and the reasons for their arrival in Turkestan—driven by both geographical and economic necessity. Additionally, it examines the local population's response, the region's evolving political landscape, and the influence of Soviet policies in shaping the prisoners' activities in Turkestan.

Giriş

Birinci Dünya Savaşı'nın, Türkistan'ın siyasi, iktisadi ve toplumsal yaşamında belirli değişimlere zemin hazırladığı tarih kitaplarından bilinmektedir. Savaşın etkisiyle ortaya çıkan yeni tarihsel koşullarda, Türkistan toplumunun içinden yetişen liderlerin yerel yönetimi ele alma ve kültürel-dini bağımsızlık talep etme yönündeki aktif mücadelesi bu dönemde başlamıştır. Bu mücadelelerin, Rusya içindeki diğer Türk halkları ve Osmanlı Türkleriyle iş birliği içerisinde yürütülmüş olması, savaş sürecinde Türk halkları arasındaki ilişkilerin daha da güçlenmesine katkı sağlamıştır.

Özellikle Rus işgalinden sonra yaklaşık elli yıl boyunca askerlik hakkından yoksun bırakılmış ve savaşçılık ruhu zayıflamış olan Türkistan'da, Osmanlı subaylarının bölgeye gelişi, toplumsal, siyasi ve kültürel süreçler üzerinde derin etkiler bırakmış olağanüstü bir gelişme olmuştur. “Halktan asker yetiştirmek amacıyla Türkistan'ın her şehrinde askerî kurslar ve okullar açılması”¹ yönündeki girişim, kısa sürede tüm bölgeyi kapsayan bir harekete dönüşmüştür.

Birinci Dünya Savaşı'nda, Rusya tarafından esir alınanlar arasında Osmanlı askerlerinin sayısı oldukça fazladır. Son araştırmalara göre, Rus ordusuna esir düşen Osmanlı askerlerinin sayısı yaklaşık 65 bin civarındadır. Bunların 50 bin kadarı esir kamplarına sürgün edilmiş, yalnızca 20 ila 25 bini vatanlarına geri dönebilmiştir.² Arşiv belgelerine göre, bu esirlerden bin kadarı Türkistan'a gönderilmiştir.³ Buna rağmen Özbekistan'da Türkistan'daki Türk esirlerinin faaliyetlerine dair müstakil bir akademik çalışma henüz yapılmamıştır. Osmanlı-Türkistan ilişkileri üzerine araştırmalar yürüten bilim insanları dahi bu konuyu büyük ölçüde ihmal etmiştir.⁴ Konuya yalnızca bir makalede kısaca değinilmiş; bunda da Birinci Dünya Savaşı sırasında Türkistan halkının Osmanlı Devleti'ne yaptığı maddi yardımlar ele alınmıştır.⁵

Türkiye'de bu alandaki öncü araştırmacılarından biri Timur Kocaoğlu'dur. Kocaoğlu'nun çalışmasında esirlerin kimliklerine yer verilmiş olsa da faaliyetlerine ilişkin bir değerlendirme yapılmamış, yalnızca Raci Çakırüz'a dair kısa bir anı ve ona ait bazı fotoğraflar sunulmuştur.⁶ Daha yakın tarihlerde ise Cemil Kutlu tarafından “Rusya'daki Türk Harp Esirleri (1914–1921)” başlıklı kapsamlı bir araştırma gerçekleştirilmiştir. Ancak bu çalışma, ağırlıklı olarak Rusya İmparatorluğu'nun merkezine odaklandığı için, Türkistan'daki esirlerin faaliyetleri yalnızca genel hatlarıyla ele alınmıştır.⁷ Benzer şekilde, Esin Güven'in yüksek lisans tezinde de Türkistan

1 Hoji Muin, Tanlangan asarlar, (Toshkent: Ma'naviyat nashriyoti, 2005), 129.

2 Cemil Kutlu, Rusya'da Türk Harp Esirleri 1914-1921, (Ankara: Türk Tarih Kurumu yayınları, 2023), 25.

3 Tarih Enstitüsü Arşivi (TEA), Defter 14, Evrak 82.

4 Zumrad Rahmonqulova, XVI – XX asr boshlarida O'rta Osiyo va Usmoniylar davlatlari o'rtasidagi ijtimoiy-siyosiy va madaniy munosabatlar tarixi, O'zbekiston milliy universiteti Tarix fanlari nomzodlik dissertatsiyasi, Toshkent: 2002, 139.

5 Zumrad Rahmankulova, “Birinci Dunya Savaşı ve Türkistan”, (38. ICANAS kongresi Uluslararası Asya ve Afrika Çalışmaları Kongresi), 2007, 2571-2582.

6 Timur Kocaoğlu, “Türkistan'da Osmanlı Türk Subaylarının Faaliyetleri”, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, IV, 2000, 21-35.

7 Kutlu, Rusya'da Türk Harp Esirleri, 254-260.

hakkında sınırlı bilgi yer almaktadır.⁸

Enver Paşa ve Türkistan'daki bağımsızlık hareketleri üzerine yapılmış bazı çalışmalarda da Türk esirlerine dair kısa bilgiler bulunmakla birlikte, bu bilgiler yüzeyseldir. Ahmed Zeki Velidi, Masayuki Yamauchi ve Abdullah Receb Baysun'un eserleri bu kapsamdaki çalışmalara örnek teşkil etmektedir.⁹

Mevcut literatür incelendiğinde, bu çalışmaların çoğunun yalnızca vatana dönebilen esirlerin hatıralarına dayandığı ve dolayısıyla Türkistan'daki esirlerin faaliyetlerini yalnızca öznel anlatılarla sınırlı bir biçimde ele aldığı görülmektedir. Oysa Türk esirlerinin Türkistan'a geliş nedenleri, yerel halk ve idarenin onlara bakışı, Türkistanlı aydınlarla kurdukları ilişkiler, yürüttükleri faaliyetlerin niteliği ve uygulanışı, bölgeden ayrılma süreçleri gibi konular hâlâ sistemli biçimde incelenmeyi beklemektedir.

Bu makalede, söz konusu başlıklar Türk esirleri ile Türkistanlı aydınların hatıraları, Özbekistan'daki arşiv belgeleri ve dönemin periyodik basın materyalleri temel alınarak karşılaştırmalı bir analizle ele alınacaktır.

Kamplardaki Yaşam

Savaş esirlerinin yaşam koşulları, büyük ölçüde devletler arası imzalanan uluslararası anlaşmaların sahadaki uygulama düzeyiyle şekillenmektedir. Birinci Dünya Savaşı sırasında Rusya İmparatorluğu topraklarında tutulan esirlerin yaşamı da bu çerçevede değerlendirilmelidir. Rusya, esir askerler için özellikle kuzey bölgelerinde—Sibiry ve Volga kıyılarındaki küçük yerleşim yerlerinde—çeşitli kamplar kurmuştur.

Bu kamplar dış görünüş itibarıyla genellikle barakalardan oluşmakta, çevresi dikenli tellerle çevrili alanlarda muhafızlar tarafından denetlenmekteydi. Bazı kamplarda ise özel bina yapılmadığı, esirlerin yarı bodrum niteliğindeki geçici çadırlarda veya terk edilmiş pazar yerlerinde barındırıldığı arşiv belgeleri ve hatıratlarla doğrulanmaktadır. Örneğin, Fahreddin Erdoğan, Ural bölgesinde Minovniy Duvar adlı bir köyde, deri pazarının kamp alanına dönüştürüldüğünü ve burada Türk esirlerin tutulduğunu aktarmaktadır.¹⁰

Barakalardan oluşan ve genellikle kapı ile pencere gibi temel mimari unsurlardan yoksun olan bu yapılar, özellikle kış aylarında hastalıkların yayılmasına zemin hazırlamış; çok sayıda esir, uygun barınma ve sağlık koşullarının yokluğu nedeniyle hayatını kaybetmiştir. Harkov kampında tutulmuş olan Raci Çakıruz, anılarında, penceresiz ve kapısız barakalarda konakladıklarını, kış mevsiminde ağır bir hastalık geçirdiğini ve bir ay boyunca hastanede tedavi gördüğünü belirtmektedir.

8 Esin Güven, 1. Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Türk esirleri ve Rusya Türkleri, Marmara üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul:1996, 125.

9 Ahmad Zaki Validiy To'g'on, Xotiralar: Turkistonda ozodlik va mustaqillik uchun kurashlar tarixi, (Toshkent: Istqilol nuri, 2014), 362; Masayuki Yamauchi, The Green Crescent Under the Red Star: Enver Pasha in Soviet Russia, 1919-1922, (Tokyo: Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, 1991), 395; Abdullah Receb Baysun, Türkistan Milli Hareketleri, (İstanbul, 1943). 105.

10 Fahrettin Erdoğan, Türk Elllerinde Hatıralarım, (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1998), 112.

Uluslararası savaş hukuku gereği, yüksek rütbeli askerî esirlere belli oranlarda maaş ödenmesi zorunludur. Rusya İmparatorluğu'nda bu uygulamanın kısmen hayata geçirildiği anlaşılmaktadır. Belgelerde, subaylara 50 ruble, albaylara 75 ruble ve generallere 1000 ruble maaş ödemesi yapıldığı kayıt altına alınmıştır.¹¹ Ancak bu ödemeler, savaşın yol açtığı ekonomik kriz ortamında sadece temel gıda ihtiyaçlarını karşılamaya yetmekteydi. Esirlerin çoğu, kötü koşullar nedeniyle “kötü kokulu yağda kızartılmış patates” ve çavdar unundan yapılan “çorniy hleb” (kara ekmek) ile yaşamlarını sürdürmek zorunda kalmıştır.¹²

Savaş dönemi sadece esirleri değil, genel olarak Rus halkını da ciddi ekonomik sıkıntılarla karşı karşıya bırakmıştır. 1916 yılına gelindiğinde, piyasadaki fiyatlar ciddi oranda artış göstermiştir: Şeker fiyatları %250, giyim ürünleri %200–300, ayakkabı ise %300–400 oranında zamlanmıştır. Temel tüketim maddeleri—şeker, tahıl, tütün ve kibrit gibi—pazarlarda neredeyse tamamen bulunmaz hâle gelmiştir.¹³

Ekonomik koşullardaki bu bozulma, esirlere yönelik devlet politikasını da etkilemiştir. Müslüman olmayan esirlerin tarım ve sanayi alanlarında çalıştırılması ve köylere dağıtılarak asimilasyona tabi tutulmaları yönünde planlar geliştirilmiştir. Nitekim, 1915 yılında Orenburg'daki kamplarda tutulan 5 bin Alman esir, bölgedeki Ruslaşmış Alman ailelerin yanına yerleştirilmiştir.¹⁴ Ancak Osmanlı Türkü olan Müslüman esirlere bu tür fırsatlar sunulmamıştır. Rusya İmparatorluğu, Osmanlı Türklerinin ülkedeki Müslüman halklar üzerindeki potansiyel etkisinden duyduğu endişe nedeniyle bu esirleri daha sıkı denetim altında tutmuştur.

Bu endişenin temelinde, özellikle 1908 yılında Osmanlı'da gerçekleşen II. Meşrutiyet ve Jön Türk hareketinin, Rusya'daki Müslüman topluluklar nezdinde yarattığı siyasi farkındalık yer almaktadır. Bu süreçten etkilenen bölgelerin başında gelen Türkistan'da da Müslüman halk, Rus güvenlik güçlerinin gözetimi altına alınmıştır. Nitekim, 1910 yılında Taşkent Eski Şehir Polis Müdürü Kolesnikov'un, bölge valisine sunduğu bir raporda, bölgedeki Müslüman topluluklara yönelik kaygılar açıkça dile getirilmiştir:

*(Taşkent'teki halk hareketlerinin başında Munavvar Kari¹⁵ bulunuyor. Etrafında 20-25 kişilik bir halk lideri grubu toplanmış durumda. Sohbetlerinin tamamı, Jön Türkler gibi devrim yoluyla Müslümanların hayatını değiştirmek ve yenilemek üzerine oluyor. Şu anda parti, gençlerin eğitim için İstanbul'a gitmesi gerektiği sonucuna varmış. Bu nedenle daha fazla genci oraya göndermek, maddi destek sağlamak ve propagandacıları artırmak için planlar yapıyorlar).*¹⁶

11 Timur Kocaoglu, Türkistan'da Türk Subayları (1914-2023): Raci Çakıröz'ün Anıları, (İstanbul: Kutlu yayınevi, 2023), 18.

12 Süleyman Tefik Harputlu, “Türkistan Hatıraları”, Hayat Tarih Mecmuası, 3, 1971, 23.

13 O'zbekiston SSR tarixi, 2-jild, (Toshkent: Fan nashriyoti, 1971), 543.

14 Erdoğan, Türk Elleriinde Hatıralarım, 120.

15 Münvevver Kari: 1878-1931 senelerde yaşamış aydın. Rus sömürgeciliğine karşı mücadelenin ideolojik lideri, Türkistan'daki ilk Cedit okullarının kurucusu ve teorisyeni.

16 Özbekistan Milli Arşivi (ÖMA), Fond I-461, Liste 1, Belge 1280, Evrak 25-26.

Kamlardan Kaçış Süreçleri

Türk Müslüman savaş esirleri açısından kamlardan kurtulmanın en etkili yolu, hayatlarını riske atarak da olsa kaçmaktır. Başarıyla gerçekleştirilen kaçışlar, sadece özgürlüğe kavuşmayı değil aynı zamanda vatanlarına dönmeyi de mümkün kılmıştır. 1917 yılının başlarından itibaren Rusya’da yaşanan siyasi dönüşümler, Türk esirlerin kamlardan kaçışı için elverişli bir ortam yaratmıştır.

Türk esirlerin kaçış yöntemleri genel olarak üç ana başlıkta toplanabilir:

1. Esirlerin kendi uyguladığı çeşitli yöntem ve taktikler,
2. Rusya’daki Müslüman halkın sağladığı destek,
3. Uluslararası ve Müslüman yardım cemiyetlerinin katkıları.

Kamlardan kaçış, planlama ve hile olmaksızın genellikle mümkün değildi. Bu bağlamda, sahte hastalık numarası yaparak hastaneye yatmak, haftada bir kez verilen kamp dışı izinleri fırsata çevirmek ya da kamp nöbetçilerine ziyafet vererek onları uyutmak gibi çeşitli taktikler etkili kaçış yöntemleri olarak kullanılmıştır. Türkistan’a ulaşan esirler, bu tür yöntemlerin başarıyla uygulandığını özellikle vurgulamışlardır. Örneğin, bölgeye ilk gelen esirler arasında yer alan Süleyman Tevfik, Ali Rıza Bey, Münir Paşabahçe ve Salih Kasri, Rus nöbetçilerine ziyafet vererek içkiyle uyuttuklarını belirtirken,¹⁷ Raci Çakıroğuz ve Aksaraylı Hilmi ile arkadaşları sahte hastalık numarasıyla hastaneye yatırılarak güvenlikten kurtulmayı başarmışlardır.¹⁸

Ancak kamptan kaçmak, sürecin yalnızca ilk aşamasını teşkil etmekteydi. Sonrasında tekrar yakalanmamak için birçok faktör göz önünde bulundurulmalıydı. Rusya’nın iç yollarını iyi tanımak, coğrafi bilgi sahibi olmak, yeterli yiyecek, kıyafet ve maddi kaynak temin etmek, Rusça veya dili bilen birini yanına almak, kontrol noktalarından fark edilmeden geçmek, dış görünüşü değiştirmek ve sahte belgelerle sınırdan geçmek gibi zorunluluklar kaçışın devamı için hayati öneme sahipti. Bu sorunların aşılması, Rusya’daki Müslüman toplulukların desteği olmadan mümkün değildi. Müslüman halk, esirlere yalnızca yiyecek, kıyafet ve rehberlik sağlamakla kalmamış; kimlik değiştirme, sahte pasaport hazırlama gibi karmaşık işlemleri de üstlenmiştir. Bu yardımların temelinde “dinî ve etnik birlik” bilinci yatmaktaydı. Rusya’daki Müslümanlar arasında Osmanlı esirlerine yönelik “bu garipler Halife’nin insanlarıdır” düşüncesi yaygındı.¹⁹

Kaçış gruplarının genellikle iki ila dört kişilik küçük birlikler hâlinde olması, başarı şansını artıran önemli bir faktör olarak görülüyordu. Daha kalabalık grupların kaçışı ise, yerel yardım ve kültürel örtüler altındaki gizli cemiyetler aracılığıyla organize edilmekteydi. Örneğin, Orenburg’da Fahrettin Erdoğan liderliğinde, Tatarların desteğiyle kurulan gizli bir cemiyet, 500 Türk esirin eş zamanlı kaçışını gerçekleştirmişti.²⁰

Esirlerin asıl amacı vatanlarına dönmek olsa da Rusya’nın iç bölgelerinde bulunan Müslüman topraklara ulaştıklarında bazıları burada kalmayı da tercih etmiştir. Taşkent’e ilk ulaşanlardan

17 Tevfik Harputlu, “Türkistan Hatıraları”, 24.

18 Kocaoğlu, Türkistan’da Türk Subayları, 29.

19 Kocaoğlu, Türkistan’da Türk Subayları, 35.

20 Erdoğan, Türk Elllerinde Hatıralarım, 113.

Türk subayı Süleyman Tevfik'in başkanlığındaki üç kişilik grup, vatanlarına dönmeden önce Türkistan'da bir süre dinlenmeyi ve maddi destek sağlamayı amaçlamıştır. Rusya'nın diğer şehirlerinde devam eden iç savaşın yarattığı yıkıma kıyasla Taşkent'teki nispeten barışçıl ortam ve Müslüman halkın kardeşçe yaklaşımı ile Türkiye'ye dönüş sonrası hayatın belirsizliği, bazı esirlerin burada kalıp faaliyet göstermeyi düşünmelerine zemin hazırlamıştır.

Türkistan'daki hatıralarda bu durum şu şekilde anlatılmaktadır:

Bizim Türkiyeli olduğumuzu ve Halife'nin subayları olduğumuzu öğrenince ayağa kalkarak saygıyla karşıladılar. Bir saat içinde Münevver Kari başkanlığında 25 kişilik şehir ileri gelenleri toplandı. Bizi büyük bir samimiyetle dinlediler. Kendi aralarında istişare ederek her birimizi zengin ailelerin evlerine misafir etmeye karar verdiler. Ben Seid Şihabiddin Taci Han Eşan'un, Ali Rıza Bey Ata Han'un, Münir Bey dostumuz Eşan Hoca'nın, Salih Bey ise Seid Vali Bey'in evine yerleştirildi.²¹

Kamplardan kaçan esirlerin Türkiye'ye dönüşü için üç temel güzergâh kullanılmıştır:

1. Uzak Doğu üzerinden deniz yolu
2. Kafkasya rotası
3. Orenburg-Türkistan-İran veya Hindistan üzerinden kara yolu.

1917'deki iç savaş ortamında, bu güzergâhlar arasında en güvenli olanı, esirlerin vatanlarına dönmelerini kolaylaştıran üçüncü güzergâh olarak kabul edilmiştir. Bu nedenle, kaçaklar arasında en çok tercih edilen rota Türkistan güzergâhı olmuştur. Örneğin, Petropavlovsk'a ulaşan Raci Çakıroğuz ve arkadaşları, iç savaş nedeniyle doğrudan batıya geçmenin riskli olduğunu düşünerek güneye, Türkistan'a yönelmeyi tercih etmişlerdir: “Yedi kişiydik. Uzun süre vatanımıza dönüş yollarını tartıştık. Önce dört kişi doğrudan batıya gitmeyi önerdi; ancak daha sonra gelenler Samara'daki Beyazlar ile Kızıklar arasındaki çatışmalar nedeniyle yakalanma riskinin çok yüksek olduğunu belirtti. Bu nedenle güneydeki Türkistan yolunu önerdiler. Bu teklif bize de mantıklı geldi.”²²

Güney güzergâhı, yalnızca Müslüman nüfusun yaşadığı bir bölge olması nedeniyle güvenli sayılmamakla kalmayıp, aynı zamanda İran, Afganistan ve Hindistan'a komşu olması dolayısıyla da en uygun rota olarak değerlendirilmiştir. Kaçış sürecinde önemli rol oynayan liderlerden Fahrettin Erdoğan, konuyla ilgili olarak şu ifadeyi kullanmıştır: “Esirleri Aşkabat'a götürüp Bayramali'deki cemiyete teslim ederlerdi. Orası İran sınırına 2 km uzaklıktaydı. Esirler oradan İran'a geçip Azerbaycan Türklerinin yardımıyla Ali İhsan Paşa'nın askerlerine katılırlardı.”²³

Türkistan'a Gelen Esirler Faaliyetleri

1917 sonbaharından itibaren Türkistan'a, Rusya İmparatorluğu tarafından esir alınan Osmanlı askerlerinin gelişi başladı. Esirlerin çoğu, askerî kadrolar ve subaylardan oluşuyordu. Bunların tamamı okullara yerleştirildi. Aslında öğretmen olmasalar da bilimsel ve askerî yeterliliğe sahip

21 Süleyman Tevfik Harputlu, “Türkistan Hatıraları”, Hayat Tarih Mecmuası, 4, 1971, 27.

22 Kocaoğlu, Türkistan'da Türk Subayları, 32.

23 Erdoğan, Türk Elleri Hatıralarım, 112.

kişiler oldukları için, Cedidciler (modernleşmeci Müslüman aydınlar), Türkistanlı çocukları askerî ruhla eğitmek amacıyla bu esirlerden yararlanmayı uygun gördüler.²⁴

Türkistan'daki Türk esirlerinin faaliyetleri aşağıdaki alanlarda belirgin şekilde kendini göstermiştir:

- Eğitim
- Askerî alan
- Teşkilatçılık

Tablo 1. 1917-1919 senelerinde Türkistan'a gelen Türk savaş esirlerinin listesi.²⁵

Nu.	Adı ve soyadı	Gelen sene	Faaliyeti
1	Haydar Şevki	1917	1918'de kurulan «Namuna» okulunun öğretmeni ve «Temur» Tödesi lideri
2	Muhammed Bey	1917	1917'de «İttihadi Terakki» cemiyeti kurucularından biri, Türkistan öğretmen eğitim kursunda öğretmen
3	Süleyman Sami	1917	1917'de «İttihadi Terakki» cemiyeti kurucularından biri
4	İsmoîl Hakkı	1917	
5	Ali Bey	1917	
6	Abdurahman	1917	
7	Ali Rıza	1917	
8	Munir Paşabağça	1917	
9	Salih Kasrı Afyonlu	1917	
10	Ahmed Kemal	1917	
11	Süleyman Tevfik	1917	
12	Şükri efendi	1918	1918'de «Muhtariyet» ve 1919'de «Uluğbek» okulunda öğretmen ve «Turan Gücü» Tödesi lideri
13	Bursalı Muhammed Amin	1918	1919'de Türkistan Eğitim Bakanlığı Komiseri
14	Galip Bey	1918	«Turan» okulunda öğretmen
15	Yusuf Ziya Bey	1918	1918'de «İttihadi Terakki» cemiyeti reisi
16	Kemal Şamsi	1918	1918'de kurulan «Hayat» okulunun müdürü ve öğretmeni
17	Talat Bey	1918	«Türkçi» Tödesi lideri
18	Nuri Bey	1918	Türkistan öğretmen eğitim kursunda öğretmen
19	Raci Çakıröz	1918	«Turan» okulunun öğretmeni ve «Türk Gücü» Tödesi lideri
20	Necmettin	1918	Semerkant'taki ortaokul öğretmeni ve «Altay» derneği üyesi

24 TEA, Belge II-33391, Cilt 16, Evrak 112.

25 Bu listedeki bilgiler arşiv kaynakları ve hatıralar temelinde oluşturulmuştur.

21	Hamdi Bey	1918	Semerkant'taki ortaokul öğretmeni ve «Altay» derneği üyesi
22	Bekir Bey	1918	Semerkant'taki ortaokul öğretmeni ve «Altay» derneği üyesi
23	Ali Galip	1918	Semerkant'taki ortaokul öğretmeni ve «Altay» derneği üyesi
24	Rıza Bey	1918	
25	Rifat Bey	1918	
26	Cemal Bey	1918	
27	Harputlu Osman bey	1919	Buhara Halk Cumhuriyeti'nde Askerî Bakanlık'ta görevli
28	Emin Bey	1919	Buhara Halk Cumhuriyeti'nde Askerî Bakanlık'ta görevli
29	Samsunlu Mehmet Sadık	1919	Buhara Halk Cumhuriyeti'nde Askerî Bakanlık'ta görevli
30	Kazim Baykal	1919	Buhara Halk Cumhuriyeti'nde Askerî Bakanlık'ta görevli
31	Manastırlı Nafi	1919	Buhara Halk Cumhuriyeti'nde Askerî Bakanlık'ta görevli
32	Mehmet Ayaşlı	1919	Buhara Halk Cumhuriyeti'nde Askerî Bakanlık'ta görevli
33	Bartınli Halil	1919	Buhara Halk Cumhuriyeti'nde Askerî Bakanlık'ta görevli
34	Arif	1919	Buhara Halk Cumhuriyeti'nde Askerî Bakanlık'ta görevli
35	Said Cemal	1919	Buhara Müzik Okulu Öğretmeni
36	Edirmeli Faik	1919	
37	Musullu Yunus	1919	
38	Ziya Bey	1919	
39	Tehsin İybar	1919	
40	Husni Bey	1919	
41	Said Bahri	1919	
42	Cavad Bey	1919	
43	Aksaraylı Hilmi	1919	

1917 Devrimi sonrasında Türkistan genelinde hızla yaygınlaşan Cedid mekteplerinin öğretmen ihtiyacı artarken, öğrencilerin millî bilinçle yetiştirilmesi de önemli bir mesele olarak gündeme gelmiştir. Türkistanlı aydınlar, vatanın özgürlüğünün ancak yeni bir düşünce yapısına sahip nesillerle mümkün olabileceği görüşündeydi. Millî önderler, “Mektep ve maarif işlerine kendi insanlarımızı dâhil ederek, gençler arasında millî ruhu güçlendirmeli ve millî bir cumhuriyet kurma fikrini aşılamaaya çalışmalıyız. Bu yolda Türk subayları bizzat görev alacaklardır” şeklinde görüş belirtmişlerdir.

Bu anlayış doğrultusunda, öncelikle Türk esirlerinden kültürel kalkınma ve özellikle eğitim alanında yararlanma çabaları başlamıştır. Örneğin, Taşkent'in Kökçe Mahallesi'ndeki Namuna Mektebi ile “Temur” grubunda Türk subayı Haydar Şevki, Şeyh Hovendi Tahur'daki “Turan” mektebinde Galip Bey, “Muhtariyet” mektebi ve “Turan Gücü” grubunda Yüzbaşı Şükrü, Beşyokuş Mahallesi'ndeki “Turan” mektebi ve “İzci” grubunda ise Said Ahrori öğretmenlik yapmıştır. İstanbul'da eğitim alarak dönen Abdurrahman Bey ise Orda Ağız Mahallesi'ndeki “İrfan” mektebinde görev almış ve aynı zamanda “Terakki Cemiyeti”nin başkanlığını üstlenmiştir.²⁶

Türk subaylarının eğitim faaliyetlerinde, bölgeden ayrılmayı planlamamaları nedeniyle, yerel halktan öğretmen yetiştirilmesine özel önem verilmiştir. Bu doğrultuda, 1918 yılında Taşkent'te yalnızca eğitim alanında çalışan 32 Türk subayının öncülüğünde, 3 ve 8 aylık öğretmen eğitim kursları düzenlenmiştir. 1917-1918 yılları arasında bu kurslarda, Türk esirlerinden Muhammed Efendizade (tarih), Galibbek (coğrafya), Said Efendi (jimnastik), Muhammedcanbek (matematik) ve Nuri Bey (doğa bilimleri) gibi isimlerin ders verdikleri bilinmektedir.²⁷

Türk zabitlerinin çalıştığı okullar diğer okullardan belirli özellikleriyle ayrılıyordu. Öncelikle, okullara verilen millî isimler dikkate değerd. “Turan”, “Namune”, “Vatan”, “Muhtariyet”, “Hayat”, “Uluğ Bey”, “İrfan” gibi isimler, okulların millî ruh taşıyan kurumlar olmasını simgeliyordu. “Muhtariyet” okulunda okuyan Nigmatilla Nuriddinov, okulun ders programının amacını şöyle özetlemiştir:

“Derslerde Türk marşlarını söylemek ve Türk şiirlerini ezberlemek zorundaydık. Türk öğretmenler şiirlerin anlamlarını açıklayarak bize anlatırlardı. Bazı öğrenciler ‘Tarihi bilmezseniz, atalarımızın kim olduğunu nasıl bileceksiniz?’ şeklinde eleştiride bulunmaktaydı”.²⁸

Paramiliter Cemiyetlerin Oluşumuna Katılım

1917 öncesinde, Rusya İmparatorluğu Türkistan halkını yaklaşık elli yıl boyunca askerlik hakkından mahrum bırakmış ve bu yolla onların savaşçı kimliklerini zayıflatmaya çalışmıştır. Devrim sonrası oluşan özgürlük ortamından faydalanan Türkistanlı aydınlar ise, yerli halktan subay yetiştirilmesi amacıyla her şehirde askerî kurslar ve okullar açılması gerektiği yönünde çağrıda bulunmuşlardır. Bu çağrıya olumlu yanıt veren Osmanlı zabitleri, okullarda askerî eğitim veren cemiyetler kurmaya başlamışlardır. 1917-1918 yıllarında Türkistan'da “İzci”, “Timur”, “Terakki Derneği”, “Türk Gücü” ve “Turan Gücü” gibi paramiliter teşkilatlar oluşturulmuş; bu örgütlerin yönetiminde Cedidcilerle birlikte Osmanlı zabitleri yer almış ve üye sayıları 5.000'i aşmıştır.²⁹

26 Roji Chaqiro'z, “Qalbinga yaqin go'shalar”, Jahon adabiyoti jurnali, 5, 1997, 197.

27 TEA, Belge II-33391, Cilt 11, Evrak 31.

28 TEA, Belge II-33391, Cilt 2, Evrak 570.

29 TEA, Belge II-33391, Cilt 3, Evrak 256.

Tablo 2. Türkistan'da kurulan paramiliter cemiyetler ³⁰				
Sıra No	Tüde Adı	Kurucusu	Faaliyet Dönemi	Kurulduğu Okul
1	“Türk Ocağı” (sonradan “İzci”) tüdesi	Muhammed Said Ahrori	1917–1920	“Vatan” okulu
2	“Timur” tüdesi	Haydar Şevki	1918–1920	“Namune” okulu
3	“Türk Gücü” tüdesi	Ahmed Şükri	1918–1920	“Turan” okulu
4	“Terakki Derneği»	Abdurrahman Efendi	1918–1920	“İrfan” okulu
5	“Turan Gücü” tüdesi	Raci Çakıröz	1918–1920	“Uluğbek” okulu

Töde adıyla anılan izci cemiyeti üyelerinin yaş ortalaması, genellikle okul çağını geçmiş gençler ve daha ileri yaştaki bireylerden oluşmaktaydı. Sosyal yapı bakımından ise üyelerin büyük çoğunluğu eski tüccar ailelerinin çocuklarıydı. Bu durumun temel nedeni, erken Sovyet döneminden itibaren mülk sahibi sınıfın toplumdaki etkisinin büyük ölçüde ortadan kaldırılması, bu kesimin geleceğinin belirsizleşmesi ve aynı zamanda Sovyet rejimine karşı mücadele edecek organize bir güce olan ihtiyacın ortaya çıkmasıydı. Bu bağlamda, millî bir ordu oluşturmak en doğru yol olarak görülmüştür. Dolayısıyla izci cemiyetinin kurulmasında iki temel amaç güdülmüştür: Birincisi, Türkistan'da millî bir askerî gücün temelini atmak; ikincisi ise millî ruhu teşvik ederek halkı Sovyet etkisinden korumaktır.

Tödeler, kendilerine özgü bir sistemle faaliyet göstermiştir. Töde liderleri üyelerin eğitiminden sorumluyken, üyeler de öğrendiklerini halka aktarmakla yükümlüydü. Genellikle tödeye katılan gençlerin eğitimi aşağıdaki yöntemler aracılığıyla gerçekleştirilmiştir:

1. Kitap okumak
2. Konferans ve derslere katılmak
3. Bilimsel deneyler yapmak
4. Çeşitli askerî manevraları öğrenmek
5. İnsanlarla etkili iletişim kurma becerisi kazanmak
6. Disiplinli ve düzenli bir yaşam tarzını benimsemek
7. Zararlı alışkanlıklardan uzak durmak
8. Tamamen yeni bir düzeni kabul etmek veya eski yaşam tarzından vazgeçmek

Halkın eğitimi amacıyla ise tiyatro oyunları sahnelemek, kültürel geceler düzenlemek ve çeşitli gösteriler yapmak gibi propaganda faaliyetleri yürütülmüş; aynı zamanda eğitim ve modern yaşam tarzını teşvik eden yöntemler kullanılmıştır.

Türkistan'daki “İzci” tödeleri, bölgelerde “kol” olarak adlandırılan kendi birimlerine sahipti. Örneğin, Taşkent'in Kökçe mahallesinde faaliyet gösteren “İzci” töresinin iki kolu bulunmaktaydı: Bunlardan biri “Cengizhan”, diğeri ise “Koştut” olarak adlandırılmıştır. “Koştut” kolu aynı isimli mahallede, “Cengizhan” kolu ise Langar mahallesinde yerleşti. Bu dönemde eski şehirde törelerin üye sayısı yaklaşık beş bine ulaşmıştı.³¹

30 Bu tablo, Özbekistan'daki arşiv belgeleri, o dönemin süreli yayınları ve anıları temel alınarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

31 TEA, Belge II-33391, Cilt 16, Evrak 104.

Töre üyelerinin sayısını artırmak ve halk arasında güven tesis etmek amacıyla çeşitli etkinlikler organize edilmiştir. Bu etkinlikler arasında, törelerin sokaklarda müzikli orkestra eşliğinde askerî yürüyüşler gerçekleştirmesi, millî marşlar ve şarkılar seslendirmesi, yürüyüş sırasında askerî adımlar ile hareket etmesi ve verilen komutlara uygun düzenli formasyonlar sergilemesi önemli bir yer tutmuştur. Ayrıca, töre üyelerinin tek tip ve aynı renkte kıyafetler giymesi de birlik ve disiplin duygusunu pekiştirmek amacıyla benimsenmiştir. Bunun yanı sıra, tiyatrolarda ve açık hava sahnelerinde farklı jimnastik figürleri sergilenmiş; töre üyelerine kıyafet ve yiyecek temininde özel kolaylıklar sağlanarak destek olunmuştur.³²

Türkistan'da kurulan tödelerin üyeleri, tek tip kahverengi kıyafetler giyerdi. Ancak yakalık ve başlık renkleri, tödenin bağlı olduğu okula göre farklılık gösterirdi. “Timur” tödesi yeşil, “İzçi” kırmızı, “Türk Gücü” mor, “Terakki” açık mavi, “Turan Gücü” ise kırmızı bir takke giyerdi.³³

Tödeler yalnızca Taşkent'te kalmayıp tüm Türkistan'da örgütlenmiştir. Özellikle “İzçi” ve “Temur” tödelerinin başarılı bir şekilde organize edilmesi sayesinde, kurucularını farklı bölgelere göndererek başka yerlerde de benzer törelerin oluşturulmasını sağlamışlardır.

Aynı zamanda, tödelerin Sovyet hükûmeti tarafından tamamen millî hareketler olarak görülmemesi için bazı önlemler alındığı bilinmektedir. Bunlar arasında Enternasyonal Marşı'nı çalmak, Marseillaise ve diğer devrimci şarkıları bilmek, bayraklarda ve gerekli yerlerde enternasyonal sloganlar yazmak gibi yöntemler yer alıyordu. Ayrıca, millî ruhla yapılan konuşmaların sonuna “Bize bunu Bolşevik Devrimi sağladı” itirafını eklemek de bu taktikler arasındaydı.³⁴

Türk esirlerinin tödeler aracılığıyla millî askerler yetiştirmeye başladıkları ve bunun ilk sonuçlarının halkı memnun ettiği, dönemin basınında şu şekilde yansımıştır:

...Şimdiye kadar yalnızca Türkistan'da değil, eğitim açısından oldukça ileri sayılan Rusya Müslümanları arasında bile doğru düzgün yerleştiremeyen jimnastik (beden eğitimi) ve müzik alanlarında da ciddi ve sağlam bir yol açıldı. Hürriyet gösterileri ve dikilen ağaç bayraklarının altında, her biri kendine özgü, temiz ve düzgün kıyafetleriyle muntazam bir asker kadar dik duruş sergileyen grup grup Türk çocuklarının birdenbire meydana çıkmaları, yalnızca bizleri değil, Taşkent'teki bütün Rus ve Avrupalı dostlarımızın da dikkatini çekti. Olağanüstü bir disiplin ve örnek olacak bir terbiye ile sokakları süsleyen bu nesli gördüğümüzde, vatan sevgisiyle dolan kalplerimizde doğan umutlar gözlerimizi yaşartıyordu. Hiç şüphe yok ki bu kıymetli nesli yetiştirenler Türk öğretmenleridir.³⁵

Teşkilatçılık Faaliyeti

1917 yılının ilk yarısında Türkistan, yoğun siyasi dönüşümlerin etkisi altında kalmıştır. Bir tarafta, sömürgecilikten kurtulma ümidiyle hareket eden millî liderler, iktidarı ele geçirmek

32 TEA, Belge II-33391, Cilt 16, Evrak 99.

33 Chaqiro'z, “Qalbinga yaqin go'shalar”, 199.

34 TEA, Belge II-33391, Cilt 16, Evrak 96.

35 Abu-T, “Turk muallimlarining iste'folari munosabatila”, Ishitrokiyun gazetisi, 81, 1919, 1.

üzere birleşerek mücadele vermekteydi. Diğer yandan, Türkistan, imparatorluk sınırları içindeki Müslüman toplulukları ortak bir siyasi ittifak çatısı altında birleştirmeyi amaçlayan farklı milletlerin liderlerinin buluşma merkezi hâline gelmiştir. Bu bağlamda, Kafkasya, Başkurdistan, Tataristan ve diğer bölgesel millî teşkilatların temsilcileri bölgeye ulaşarak çalışmalarına katılmışlardır.

Türk esirlerinin, Türkistan'ın bağımsızlık mücadelesinde aktif rol aldığı ve siyasi teşkilatlanma faaliyetlerine önemli ilgi gösterdiği bilinmektedir. Bu süreçte çeşitli dernek ve cemiyetler kurarak bölgedeki millî hareketin gelişimine kayda değer katkılarda bulunmuşlardır.

1917 yılı içinde, Türkistan'daki bağımsızlık mücadelelerinin ortak bir merkezî teşkilat çatısı altında yürütülmesi gerekliliği, “Şûrâ-yı İslâmiye” cemiyetinin kurulmasıyla gündemin öncelikli meselelerinden biri hâline gelmiştir. Aynı dönemde, “Şûrâ-yı İslâmiye” dışında “Turan”, “Ulema”, “İttifak”, “Türk Âdem Merkeziyet” gibi güçlü millî teşkilatlar ile yaklaşık yirmi farklı millî dernek ve topluluğun kurulduğu tespit edilmektedir.³⁶ Bu cemiyetler arasında “Türk Âdem Merkeziyeti Musavat” fırkasının kurulmasında, Türkistan'daki Azerbaycanlı ve Türk temsilcilerinin katılımı özel bir yere sahip olmuştur. Bu fırka, resmî olarak açık bir yapı olarak kurulmuş olsa da aynı zamanda dar çerçevede kapalı bir bölüme de sahipti.

Bu temel üzerine, daha sonra Jön Türklerin “İttihat ve Terakki” cemiyeti örneğinde olduğu gibi, Türkistan'da “İttihâd-ı Terakkîperverân” adlı gizli bir cemiyet şekillenmiştir.

Türkistan “İttihâd-ı Terakkîperverân” cemiyetinin kuruluşu hakkında en değerli ve eksiksiz bilgi kaynağı, onun önde gelen liderlerinden biri olan Munavvar Kari'nin soruşturma sırasında verdiği ifadeler olarak kabul edilmektedir.

Onun itirafına göre, “İttihâd-ı Terakkîperverân” cemiyeti 1917 yılının ağustos ayında, Osman ve Haydar Efendiler önderliğinde yedi kişi tarafından kurulmuştur. Fakat Sovyet güvenlik birimlerine verilen ifadelerde, gizli cemiyetin kurucu ve yöneticilerinin “yabancılar” olduğu vurgulanarak, gerçek teşkilatçılar saklanmaya çalışılmıştır.³⁷ Buna rağmen Türkistan “İttihâd-ı Terakkîperverân” cemiyetinin temelini tamamen yerli halkın attığı bilinmektedir. Doğal üyeler olarak kabul edilen Türk subayları, sadece bu sürecin gelişmesine yardımcı olmuşlardır.

Cemiyetin kuruluşuna tanıklık eden Süleyman Tevfik'in itirafları bu gerçeği açıkça ortaya koymaktadır:

(Biz bir yandan ders vermeye devam ederken, diğer yandan boş durmayıp her akşam zengin ailelerin evlerinde toplanarak bilimsel, ahlaki ve sosyal sohbetler düzenliyorduk. Bu ortamda Türkistan “İttihâd ve Terakkî” Cemiyetini kurduk. Cemiyetin yönetimine Munavvar Kari, Miyon Buzruk Han, İsrail Can, Beşrullahan, Talib Can, Şeyh Hovendi Tohur Mahallesî Komiseri Musa Han ve Ataullah Bey gibi yedi kişiden oluşan bir kurul getirildi. Bizler, cemiyetin doğal üyeleri olarak toplantılara katıldık... Taşkent'teki üye sayısı 3 bini aşmıştı).³⁸

36 Abduxoliq Mingnarov, Turkistondagi 1917-1918 yillardagi milliy siyosiy tashkilotlar, (Toshkent: Ma'naviyat nashriyoti, 2002), 3.

37 Munavvarqori Abdurashidxonov, Xotiralarimdan: Jadidchilik tarixidan lavhalar, (Toshkent: Sharq nashriyoti, 2001), 47.

38 Harputlu, Türkistan Hatıraları, 32.

Cemiyet tüzüğüne göre, örgütün yapısı idari ve bölgesel düzenlemeler doğrultusunda hiyerarşik olarak yukarıdan aşağıya doğru şekillendirilmiştir. Buna göre, Taşkent'te Merkez Komitesi, vilayetlerde komiteler, şehirlerde şubeler ve köylerde alt birimler oluşturulması planlanmıştır.

Merkez Komitesi dışındaki alt kademelerdeki teşkilat birimleri, üç kişilik bir heyet tarafından yönetilmekte olup, bu heyetin başkan, yönetici ve saymandan oluşması gerektiği belirtilmiştir.

Örgütün kurulmasının ardından, Türkistan'ın farklı bölgelerinde faaliyetlerin yaygınlaştırılması öncelikli bir görev olarak belirlenmiştir. Ancak, bu çalışmalar yalnızca güvenilir şahıslar vasıtasıyla yürütülebilirdi. Bu bağlamda, Türk esir subaylar, bu görev için en uygun adaylar olarak öne çıkmıştır.

Bu tercih iki temel sebebe dayanmaktaydı:

1. Türk subayları yerli halktan olmadıkları için, Rus istihbarat ve denetim birimlerinin dikkatini çekmemektedirler.
2. Gizli teşkilatçılık konusunda deneyim sahibi olmaları, örgütün deşifre olma riskini önemli ölçüde azaltmaktaydı.

Türk subaylarından Süleyman Tevfik, hatıratında Andican ve Semerkand şubelerinin açılışında bizzat görev aldığını belirtmiştir.³⁹

Münevver Kari, “İttihad ve Terakki” cemiyetinin kapatılmasını şu dört temel faktörle açıklamıştır:⁴⁰

1. *Türkistan'ın Bağımsızlık Eğilimi – Türk esir subaylarının hedefi, Türkistan'ı Osmanlı Devleti ile birleştirmektir. Ancak, yerli aydınlar hiçbir devlete bağımlı olmayan tam bağımsız bir devlet kurma fikrini savunuyordu. Bu ideolojik fark, teşkilat içinde uzun vadede uyumsuzluğa yol açtı.*
2. *Osmanlı'dan Beklenen Desteğin Gelmemesi – Rusya'nın hâkimiyetinden kurtulmak için Osmanlı'daki Jön Türk hükümetinden yardım alma girişimleri sonuçsuz kaldı. Osmanlı Devleti, kendi iç meseleleri ve savaş sonrası zor durumu nedeniyle Türkistan'daki bağımsızlık mücadelesine etkin bir destek sağlayamadı.*
3. *Bolşevik Baskısı ve Takibatlar – Bolşevik rejimi, Türkistan'daki tüm milliyetçi ve bağımsızlık yanlısı hareketleri yakından takip ediyor; bu tür örgütleri dağıtmak için sistematik bir baskı uyguluyordu. Gizli teşkilatların uzun süre faaliyet göstermesi zorlaştı.*
4. *İçsel Dönüşüm ve Yeni Strateji İhtiyacı – Tüm bu faktörlerin bir araya gelmesiyle birlikte, “İttihâd-ı Terakkîperverân” hareketi, 1919 yılından itibaren kendisini “Millî İttihâd” adıyla yeniden yapılandırdı. Bu dönüşüm, Türkistan'ın tamamen bağımsızlık fikrine odaklanması ve yerli aydınların öncülüğünde yeni bir strateji belirlemesi gerektiğini gösteriyordu.*

Türk Esirlerinin Nakli

1919-1921 yılları arasında Türkistan'daki Birinci Dünya Savaşı'nın eski esirlerini, Doğu ülkelerinden toplanan Afgan, Türk ve Hind uyrukluları kendi vatanlarına geri döndürme çalışmaları “Nakil Komisyonu” tarafından yürütülmüştür. Merkezi Nakil Komisyonu, 25

39 Harputlu, Türkistan Hatıraları, 33.

40 Abdurashidxonov, Xotiralarimdan, 49.

Ocak 1919'da 212 numaralı özel karar temelinde kurulmuş olup, üç kişiden oluşan bir yapı olarak belirlenmiştir.⁴¹ Türkistan XKS'nin (Halk Komiserleri Soveti) 15 Temmuz 1920 tarihli 505 numaralı ve 9 Eylül 1920 tarihli 87 numaralı emirlerinde, nüfusun nakledilme düzenlemeleri belirtilmiştir. Buna göre, vatanına geri döndürülecek vatandaşlar için şu zorunluluklar ve kurallar belirlenmiştir:

- Nakledilen kişi aile reisi ise 8-10 pud,⁴² diğerleri için 5 pud, 10 yaşından küçük çocuklar için ise her biri için 2 pud ağırlığında eşya götürme hakkına sahipti.

- Kişisel olarak taşınabilecek eşyalar arasında 2 çift gömlek ve ayakkabı, 1 adet yünlü kürk, 6 parça yatak takımı (çarşaf, yastık, battaniye, havlu vb.) bulunuyordu.

- Doktorlar, ressamalar, zanaatkarlar ve müzisyenler, kendi mesleklerine ait alet ve ekipmanları yanlarında götürebiliyordu.

Bununla birlikte, çeşitli resmî belgeler, tutanaklar, fotoğraflar ve her türlü yazılı evrakın taşınması yasaktı. Eğitim, teknik ve tıbbi kitaplar yalnızca Maarif Nazırlığı'nın (Eğitim Bakanlığı) izniyle götürülebilirdi. Silah, askeri teçhizat ve mühimmat taşıyarak yolculuk yapmak kesinlikle yasaktı.

Mülteciler genellikle demiryolu aracılığıyla ülkelerine geri gönderildiğinden, evcil hayvan, büyükbaş hayvan ve kümes hayvanlarının nakledilmesine izin verilmemiştir. Emirde ayrıca, mültecilerin kendi topraklarına dönüşünde günlük bir kota belirlenmiş olup, Buhara örneğinde günde en fazla 60 kişinin geri gönderilmesine izin verilmiştir.⁴³

Mülteciler gönderilmeden önce, onlar hakkında özel anketler doldurulmuştur. Bu anketlerde şu bilgiler yer almıştır:

- Adı ve soyadı
- Aile durumu
- Yaşı
- Milliyeti
- Parti üyeliği durumu
- Devrimden önce hangi işle meşgul olduğu
- Devrim sırasında yaptığı faaliyetler ve ikamet adresi
- Vatanına döndüğünde nerede yaşamayı planladığı

Bu anketler, mültecilerin kimliklerinin belirlenmesi ve dönüş süreçlerinin düzenlenmesi amacıyla hazırlanmıştır.⁴⁴

Her bir mülteci gönderilmeden önce doktor muayenesinden geçirilmek zorundaydı. Sağlık önlemleri kapsamında şu uygulamalar yapılmıştır:

- Bulaşıcı hastalıklara (kolera, veba, çiçek hastalığı vb.) karşı aşılama zorunluydu.
- Eğer bir kişide hastalık tespit edilirse, doğrudan tedaviye gönderilir, iyileştikten sonra nakledilmesine izin verilirdi.

41 ÖMA, Fond P-59, Cilt 1, Belge 15, Evrak 1-3.

42 Pud - ağırlık birimi. 1 pud 16.3 kiloya eşdeğer.

43 ÖMA, Fond P-59, Cilt 1, Belge 15, Evrak 7-11.

44 ÖMA, Fond P-621, Cilt 1, Belge 1, Evrak 28.

- Yolculuk sırasında sağlık risklerini en aza indirmek için vagonlar dezenfekte edilmeliydi.

Bu önlemler, hastalıkların yayılmasını önlemek ve mültecilerin güvenli bir şekilde ülkelerine dönmelerini sağlamak amacıyla alınmıştır.⁴⁵

Göç sürecinin denetimi ve mültecilerin yeni bölgelere yerleştirilmesi işleri, Türkistan SSC, Buhara SSC ve Hive SSC hükûmetlerinin İçişleri Bakanlığı ile Göç Komisyonu bölümlerinin yetkisi altında yürütülmüştür. Örneğin, Buhara Şehir Yürütme Komitesi'nin 27 Aralık 1925 tarihli 0125 numaralı talimatına istinaden, bölgede bulunan eski Türk savaş esirleri hakkında bir kayıt oluşturulmuş ve bu listede burada kalan son 17 kişinin adı yer almıştır.⁴⁶

Tablo 3. Buhara'dan nakledilen son Türk savaş esirleri					
Nu.	Adı ve soyadı	Doğum yeri	Yaşı	Meslek	Evlilik durumu
1	Hasan Şarif	Süleymaniye bölgesi	26	İşçi	Bekar
2	Ahmed Muhammed	Bağdat Valiliği	26	İşçi	3 çocuğu var
3	Musa Kadir	Bağdat Valiliği	18	İşçi	Bekar
4	Muhammed Ali Murat	Bağdat Valiliği	26	İşçi	2 çocuğu var
5	Şafî Taymazoğlu	Bağdat Valiliği	35	İşçi	3 çocuğu var
6	Muhammed Hasan	Bağdat Valiliği	40	İşçi	Bekâr
7	Elif Bağnar	Bağdat şehri	39	İşçi	Bekâr
8	Emin Rahim	Süleymaniye bölgesi	30	İşçi	Bekâr
9	Ebdul Muhammed	Süleymaniye bölgesi Sablah köyü	25	İşçi	Bekâr
10	Fetali Ferzeli oğlu	Bağdat şehri	19	İşçi	Bekâr
11	Feyzullah Esadullah oğlu	Şeraz	28	İşçi	Bekâr
12	Osman Ali oğlu	İstanbul	31	İşçi	Bekâr
13	Muhammed Emin Rahim	Süleymaniye bölgesi	32	İşçi	Bekâr
14	Sirat Ali oğlu	Bağdat	32	İşçi	Bekâr
15	Muhammed Hekim oğlu	Nuri Selim şehri	36	Bekçi	Bekâr
16	Haci Ahmed haci Veli oğlu	Harputlu bölgesi	22	Şarkıçı	Bekâr
17	Ziyabeğ Osman	İstanbul Eski şehir	40	İşçi	3 çocuğu var

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı sırasında Türk esirlerinin hayatı, büyük ölçüde uluslararası anlaşmalar ve savaş sonrası siyasi gelişmelerle şekillendi. Rusya'da tutulan Türk esirleri, iki devlet arasında

45 ÖMA, Fond P-621, Cilt 1, Belge 1, Evrak 28.

46 TEA, Fond 432, Cilt 4, Belge 200, Evrak 6-7.

imzalanan anlaşmalara ve rütbelerine göre farklı muamele gördü; subaylar ve erler arasında yaşam koşullarında belirgin farklar vardı. Ancak genel olarak esirlerin kamplardaki yaşamı oldukça zorluydu. Yetersiz beslenme, kötü hijyen koşulları ve ağır çalışma şartları esirlerin bedenî ve ruhî sağlıklarını ciddi şekilde tehdit etti. Bunun yanında Rus yetkililerce uygulanan bazen acımasız davranışlar, esirlerin psikolojisini derinden etkiledi ve onların özgürlük arzusunu körükledi.

1917 yılının başlarında Rusya'da yaşanan siyasi devrimler, özellikle Şubat Devrimi ve ardından Ekim İhtilali, esirlerin kamplardan kaçmaları için önemli fırsatlar yarattı. Çar rejiminin yıkılmasıyla birlikte güvenlik zafiyetleri artarken, bolşeviklerin farklı öncelikleri ve ülke içindeki karmaşa, esirlerin kaçışını kolaylaştırdı. Bu dönemde pek çok Türk esiri, yaşamlarını riske atarak çeşitli yöntemlerle kamplardan kaçmayı denedi. Kaçışın başarıya ulaşması için ise kapsamlı hazırlıklar yapmak zorunluydu.

Esirlerin kamplardan kaçış sürecinde en kritik sorunlar, kontrol noktalarından gizlice geçebilmek, bölgenin coğrafi yapısını iyi bilmek, gerektiğinde Rusça veya diğer yerel dilleri kullanmak, dış görünümünü değiştirerek dikkat çekmemek ve sahte belgeler temin etmek gibi bir dizi teknik ve lojistik engeli aşmaktı. Bu sorunların üstesinden gelmek, genellikle Rusya İmparatorluğu sınırları içindeki Müslüman halkın desteği olmadan mümkün değildi. Müslüman topluluklar, kaçan esirlere sadece yiyecek ve giyecek sağlamakla kalmayıp, rehberlik yapmak, sahte kimlikler düzenlemek ve sınır geçişlerinde koruma sağlamak gibi hayati desteklerde bulundular. Bu yardımların temelinde ortak dinî ve etnik bağlar, “halifenin askerleri” olarak görülen esirlere karşı duyulan kardeşlik duygusu vardı.

Güvenlik açısından en uygun ve en çok tercih edilen güzergâh, Türkistan üzerinden İran ve Hindistan'a uzanan güney hattıydı. Buradaki Müslüman nüfusun yoğunluğu, esirlerin güvenli hareket edebilmesi için önemli bir avantaj sağladı. Ayrıca bu güzergâh üzerindeki topluluklar arasında güçlü dayanışma ve yardımlaşma ağları gelişmişti. Esirler, Türkistan'da geçici süre kalıp dinlenmenin yanı sıra eğitim ve kültürel faaliyetlerde bulunarak bölgeye önemli katkılar sağladı. Örneğin, eğitim alanında açılan okullarda öğretmenlik yapmaları, modern eğitim sisteminin yaygınlaşmasına yardımcı oldu. Ayrıca siyasi ve sosyal hareketlere katılarak bölgenin bağımsızlık mücadelesine destek verdiler.

Türk esirlerinin Türkistan'daki etkinlikleri, özgürlük, bağımsızlık ve ilerleme ideallerini merkezine alan geniş çaplı bir hareketin parçasıydı. Bu durum, bir yandan esirlerin bölgedeki etkinliğini artırırken diğer yandan Sovyetler tarafından tepkiyle karşılandı. Özellikle bağımsızlık ve millî bilinç uyandırma faaliyetleri, Sovyetlerin dikkatini çekti ve sonunda esirlerin zorla vatanlarına geri gönderilmesi yönünde politikalar geliştirilmesine yol açtı.

Özetle, Birinci Dünya Savaşı Türk esirlerinin hayatında büyük bir dönüm noktası oldu. Kamplardaki zorluklar, kaçış mücadeleleri, bölgedeki Müslüman halkın yardımları ve Türkistan'da kurulan eğitim ve siyasi yapılar, esirlerin özgürlük ve vatan özlemiyle örülü zengin bir tarihsel süreci ortaya koydu. Bu süreç, sadece bireysel kurtuluş hikâyeleri değil, aynı zamanda yeni bir millî bilinç ve özgürlük arayışının da temel taşlarını oluşturdu.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

A. ARŞİVLER⁴⁷

I. Özbekistan Milli Arşivi

II. Tarih Ensttüsü Arşivi

B. Kitap ve Makaleler

Baysun, Abdullah Receb. Türkistan Milli Hareketleri. İstanbul: Yaş Türkistan, 1943.

Erdoğan, Fahrettin. Türk Elllerinde Hatıralarım. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1998.

Harputlu, Süleyman Tevfik. “Türkistan Hatıraları”, Hayat Tarih Mecmuası. 3, 1971. 23-77.

Kutlu, Cemil. Rusya’da Türk Harp Esirleri 1914-1921. Ankara: Türk Tarih Kurumu yayınları, 2023.

Kocaoğlu, Timur. Türkistan’da Türk Subayları (1914-2023): Raci Çakıröz’ün Anıları. İstanbul: Kutlu yayınevi, 2023.

Kocaoğlu, Timur. “Türkistan’da Osmanlı Türk Subaylarının Faaliyetleri”, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi. IV, 2000. 21-35.

Rahmankulova, Zumrad. “Birinci Dünya Savaşı ve Türkistan”, 38. ICANAS kongresi Uluslararası Asya ve Afrika Çalışmaları Kongresi. 2007. 2571-2582.

Yamauchi, Masayuki. The Green Crescent Under the Red Star: Enver Pasha in Soviet Russia, 1919-1922. Tokyo: Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, 1991.

Abu-T. “Turk muallimlarining iste’folari munosabatila”, Ishitrokiyun gazetisi. 81, 1919. 1.

Abdurashidxonov, Munavvarqori. Xotiralarimdan: Jadidchilik tarixidan lavhalar. Toshkent: Sharq nashriyoti, 2001.

Mingnarov, Abduxoliq. Turkistondagi 1917-1918 yillardagi milliy siyosiy tashkilotlar. Toshkent: Ma’naviyat nashriyoti, 2002.

To’g’on, Ahmad Zaki Validiy. Xotiralar: Turkistonda ozodlik va mustaqillik uchun kurashlar tarixi. Toshkent: Istiqlol nuri, 2014.

Hoji, Muin. Tanlangan asarlar. To’plovchi va nashrga tayyorlovchi N. Namozova. Toshkent: Ma’naviyat nashriyoti, 2005.

Chaqiro’z, Roji. “Qalbinga yaqin go’shalar”, Jahon adabiyoti jurnali. 5, 1997. 196-205.

O’zbekiston SSR tarixi, 2-jild. Toshkent: Fan nashriyoti, 1971.

Tezler

Güven, Esin. 1. Dünya Savaşı’nda Rusya’daki Türk esirleri ve Rusya Türkleri, Marmara üniversitesi Türkiyat

47 Kullanılan belgelerin ayrıntılı künyeleri dipnotlarda verilmiştir.

Arastırmaları Enstitüsü. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul:1996.

Rahmonqulova, Zumrad. XVI – XX asr boshlarida O'rta Osiyo va Usmoniylar davlatlari o'rtasidagi ijtimoiy-siyosiy va madaniy munosabatlar tarixi, O'zbekiston milliy universiteti. Tarix fanlari nomzodlik dissertatsiyasi, Toshkent: 2002.